

ماهیت مجلس عصر مشروطه در اندیشه سیاسی سیدعبدالحسین لاری

فرهاد زیویار*
وحید کارگر جهرمی**
سید احمد عسکری***

چکیده

سیدعبدالحسین لاری از مراجع بزرگ عصر قاجار در فارس به شمار می‌آید که اقدامات تاثیرگذاری در تاریخ انقلاب مشروطیت از خود به جای گذاشت. او هر چند با انتشار رساله‌های متعدد سیاسی به دفاع از مشروطیت پرداخت اما تلقی او در حمایت از نظام مشروطیت با نظر عالمان دیگر تفاوت داشت و نظرات او با اندیشه سیاسی طرفداران مشروطه مشروعه مانند شیخ فضل‌الله نوری نزدیک‌تر بود؛ اما در عمل در نقطه‌ی مقابل آنها قرار گرفت. هدف از این پژوهش بررسی ماهیت تشکیل مجلس و ویژگی‌ها و اهداف آن در اندیشه سیاسی سیدعبدالحسین لاری با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی است. یافته‌ها و نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سید لاری از تشکیل مجلس شورای اسلامی که ریاست آن را فقیه جامع‌الشرایط برعهده بگیرد حمایت می‌کرد و اعتقاد داشت قانون مجلس باید بر اساس قوانین شرعی اسلام به نگارش درآید. به همین دلایل با استناد به آیات قرآن و کلام معصومان، مخالف خود با مشروعیت سلطنت را اعلان داشت و حتی حکم جهاد علیه حکومت محمدعلی شاه قاجار صادر کرد.

کلیدواژه‌ها: سیدعبدالحسین لاری، مجلس شورای اسلامی، اندیشه سیاسی، مشروطه، مشروعه.

* استادیار علوم سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی zivyar@ihcs.ac.ir
** دانشجوی دکتری تاریخ ایران؛ دانشگاه تربیت مدرس، (نویسنده مسئول) vahidjahromi@gmail.com
*** کارشناس ارشد مطالعات فرهنگی و رسانه از دانشگاه تهران saaskari@gmail.com
تاریخ دریافت: ۹۴/۱۱/۳، تاریخ پذیرش: ۹۵/۱/۱۵

۱. مقدمه

سیدعبدالحسین لاری از شاگردان آیت‌الله میرزای شیرازی در ۱۲۶۴ هـ.ق، در نجف اشرف به دنیا آمد. او پس از رسیدن به مقام اجتهاد، به دعوت گروهی از بزرگان شهر لار در فارس برای رسیدگی به امور دینی و مذهبی مردم و جلوگیری از ظلم و ستم حاکمان محلی در سال ۱۳۰۹ هـ.ق به این شهر عزیمت کرد و به علت طول اقامت در آنجا، منسوب به آن شهرستان گردید. سید لاری از زمان ورود خود به ایران تا شروع نهضت مشروطه، اقدامات و فعالیت‌های زیادی در جهت احیای احکام اسلامی و ارتقای سطح آگاهی سیاسی و اجتماعی مردم جنوب انجام داد. او در جریان انقلاب مشروطیت هم بسیار فعال بود. اقدامات لاری در نبرد با مستبدین فارس بعد از روی کار آمدن محمدعلی شاه قاجار وارد مرحله جدیدی شد. او هنگامی که به سلطنت رسید در جهت مخالفت با مشروطیت قدهلم کرد و محمدرضا قوام‌الملک و پسرانش را به منظور مقابله با مشروطه‌خواهان به فارس روانه کرد. مشروطه‌خواهان شیراز از سید لاری که در این زمان در لار حضور داشت درخواست کمک کردند. سید به همراه دو هزار نفر در حمایت از مشروطه‌خواهان وارد شیراز شد. برگزاری نماز جمعه و تشکیل انجمن انصار از اولین اقدامات او در این شهر علیه مستبدین بود. نبرد مسلحانه بین مشروطه‌خواهان و مستبدین سه ماه ادامه یافت و با ترور محمدرضاخان قوام‌الملک وارد مرحله جدیدی شد. با به توپ بستن مجلس توسط محمدعلی شاه، دوره‌ای تازه از آشوب و ناامنی در فارس به وجود آمد. سرانجام این درگیری‌ها که دو ماه به طول انجامید نه تنها با پیروزی مشروطه‌خواهان به پایان رسید بلکه برخی مناطق مهم دیگر مانند بوشهر، بندرلنگه و بندرعباس به تصرف نیروهای طرفدار سید لاری درآمد و مشروطیت در آنجا استقرار یافت. سید لاری در همین زمان رفتار غیراسلامی محمدعلی‌شاه در به توپ بستن مجلس را محکوم کرد و حکومت او را خلاف شرع دانست و از مردم خواست از پرداخت مالیات به حکومت خودداری کنند. اقدامات و فعالیت‌های سید در استبداد صغیر تا آنجا حائز اهمیت است که می‌توان نقش او در این دوران را با مبارزان مشروطیت مانند ستارخان و باقرخان مقایسه کرد. حوزه نفوذ او در این زمان به سراسر جنوب ایران گسترش یافت و شهر لار به عنوان یکی از چهار مرکز بزرگ مشروطه‌خواهان مطرح گردید. هرچند خلع محمدعلی شاه از سلطنت و جانشینی فرزندش احمدشاه، خوشحالی سید لاری و یارانش را به همراه داشت اما اختلاف بین سردار اسعد بختیاری که به وزارت داخله منصوب شده بود با صولت‌الدوله قشقایی و

ارتباط خوب صولت‌الدوله با سید لاری باعث گردید که فاتحان تهران نه تنها از قوام‌الملک حمایت کنند؛ بلکه در اقدامی عجیب درصدد حمله به لار و دستگیری سید لاری برآمدند. علاوه بر این تلاش‌هایی که از سوی مخالفان سید لاری در راستای ایجاد اختلاف و تفرقه در بین نیروهای نزدیک او در آستانه جنگ جهانی اول صورت گرفت، ضربه سختی بر اقتدار سیاسی و نظامی سید لاری وارد آورد. او در جریان جنگ جهانی اول حکم جهاد علیه انگلیس صادر کرد؛ اما بعد از شکست از نیروهای طرفدار دولت مرکزی و انگلیسی‌ها به جهرم وارد شد و تا زمان رحلت در ۱۳۴۲ه.ق در آن شهر ماندگار گردید. سید لاری برخلاف فقیهان آن زمان تنها به موضع‌گیری علمی درباره مشروطیت نپرداخت بلکه مردم را به مقابله نظامی در جهت مقابله با استبداد داخلی و سلطه خارجی تشویق کرد. برای نمونه سید لاری در یکی از نامه‌های خود به سید فرج الله وکیل‌الرعیای بیرم فارس تلاش وی را جهت مبارزه با استبداد داخلی و خارجی چنین می‌ستاید: «مراتب زحمات و مجاهدات مجدانه در احیای بنی نوع و بنی اعمام و ارحام و اقوام سادات عظام خود شاکر و متشکر هستم. تمام اقوام بنی اعمام خود را از قید تحت‌الشدۀ اسیری غل و زنجیر اکفر کفار حربی یزید پرستی آزاد و آباد کرده [اید]. شکرالله مساعیکم الجمیله... تاکنون و تا آخرین قطره خون بوده و هستم» (عسکری و کارگر جهرمی، ۱۳۹۱: ۱۰۵).

منظور سید لاری از مشروطیت، مشروطه اسلامی بود که در رأس مجلس، فقیه جامع‌الشرايط قرار گرفته باشد و به همین دلیل هرگونه رأی و نظر مجلس شورا که مخالف با قرآن، احکام و آموزه‌های اسلامی باشد را مردود می‌دانست. در این نوشتار با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی ضمن استفاده از منابع و مآخذ تحقیقی، ماهیت تشکیل مجلس در اندیشه سیاسی سیدعبدالحسین لاری و تفاوت نظرات سیاسی او با علمای معاصر مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است.

۲. نحوه تشکیل و ساختار بندی مجلس در اندیشه سیدعبدالحسین لاری

قانون اساسی دوران مشروطیت تحت تأثیر قوانین بلژیک و به طور کلی قوانین غرب نوشته شده بود. در این میان سید عبدالحسین لاری معتقد بود، هر قانونی که در مقابل شریعت اسلام وضع شود، مفسده و غلط بوده و موجبات گمراهی و تباهی ایران را فراهم خواهد آورد (آیت‌اللهی، ۱۴۱۸ه.ق: ۱۲۰ - ۱۲۲؛ آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۱۲۱ و ۱۴۱). در واقع سید لاری منشأ همه بی‌عدالتی‌ها، ظلم و ستم‌ها را ناشی از عدم وجود مجلس شورای اسلامی می‌دانست و به

همین علت خواهان تشکیل مجلس شورای اسلامی بود که ریاست آن را فقیه جامع الشرایط برعهده بگیرد. سید لاری که تشکیل مجلس به منظور حفظ و حراست از حقوق مردم را واجب کفایی می‌دانست، رساله قانون مشروطه مشروعه را در صدر انقلاب مشروطیت به منظور آگاهی مردم مسلمان ایران نوشت و در مقابل قانون اتخاذ شده از غربیان موضع‌گیری کرد (آبادیان، ۱۳۷۴: ۱۱۴؛ آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۱۱۷). لاری در این رساله انتظار خود از مجلس، قانون و اعضای انجمن‌ها را بیان نمود و تأکید کرد حکومت قانون باید منطبق بر شریعت اسلامی باشد. سید لاری صحت‌آرا و اتفاق نظر صواب‌دید شورا را با اشاره به آنچه در قانون اساسی آمده است، مشروط به صحت عقیده، عدم تظاهر اعضای شورا به فسق و فجور، حسن فطرت و رشاد می‌داند. لاری با اشاره به حدیث معروف «سلسله الذهب» که از امام رضا(ع) نقل شده است،^۱ شرایط تحصیل سعادت و توفیق اعضاء نمایندگان مجلس را مشروط و منوط به «اجتماع شروط قابلیت و تحصیل لیاقت و جامعیت امانت و دیانت و کفایت و حسن فطرت و عدالت و محاسن اخلاق سیرت و صورت از هر جهه‌ی [دانسته] است» (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۱۹۷). همین‌طور در فصل سوم از رساله «قانون در اتحاد ملت و دولت» معتقد است نمایندگان از لحاظ ظاهر می‌بایست تابع همه احکامی باشند که در شرع برای مؤمنان معین شده است. (همان، قانون در اتحاد ملت و دولت، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۴۹؛ رجبی، ج ۴، ۱۳۹۰: ۳۲۴). در ادامه، سید که از توطئه‌های استعمارگران و مستبدین علیه مجلس آگاه بود، در رساله قانون مشروطه مشروعه، سه شرط اساسی و مهم زیر را برای اعضای مجلس شورای اسلامی لازم می‌داند:

۱. شرط اول دوری اعضای مجلس از بیگانگان و هم‌نشینی با اشرار و کفار مستبد و مفسد که همچون شیطان برای ایجاد اختلاف خود را داخل مجلس مقدس می‌کنند. بنابراین باید با شجاعت و شهامت اینگونه افراد را از داخل مجلس مقدس خارج کرد.
۲. شرط دوم آن است که اعضای مجلس خود را به انوار و آثار وقار و محاسن سیرت و صورت اسلامی بیارایند و در گسترش عدالت تلاش کنند. همچنین به محکمت قرآن متعهد و پای‌بند باشند و ایمان خویش را با زبان و کردار و رفتار خود به همگان نشان دهند (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۳۰).

۳. شرط سوم برای عضویت نمایندگان در مجلس این است که باید ورود در آنجا به قصد خلوص و خدمت به مردم باشد. همچنین اعضای مجلس خود را از هر گونه پلیدیهای ظاهری و باطنی پاک کرده و به جای آنکه در طلب علائق شخصی و نفسانی شخصی باشند، همچون محرمی که در حرم مقدس کعبه گام برمی‌دارد و لیبیک لیبیک و

سعدیک می‌گوید، گام در مجلس گذارد و در طلب کمال، مجاهده و استمداد از خداوند باشند. (زرگری نژاد، ج ۱، ۱۳۸۷: ۷۴۲ و ۷۴۳). علاوه بر این سید لاری معتقد است هر یک از اعضای مجلس می‌بایست شرایط اربعه تکلیف و مکلف شدن که شامل عقل، کمال، رشد و بلوغ و علم و قدرت می‌باشد را دارا باشند (لاری، قانون در اتحاد ملت و دولت، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۴۹).

سید عبدالحسین لاری در فصل اول رساله قانون در اتحاد ملت و دولت، تعداد لازم برای صحت انعقاد مجلس را، همان تعداد لازم برای حیات امور حسیه دانست که متناسب با نیاز جامعه و با توجه به شرایط زمانی و مکانی تغییر خواهد کرد (زرگری نژاد، ج ۲، ۱۳۸۷: ۸۰). او از آنجا که علت همه مفسد و سرچشمه همه بی‌عدالتی‌ها، اختلال نظم‌ها، سوء مدیریت‌ها و کمبودها در جامعه را ناشی از عدم وجود شورای اسلامی می‌دانست، وجود افراد مؤمن و متعهد برای مجلس را ضروری تلقی می‌کرد. لاری کناره‌گیری افراد مؤمن و متعهد از عضویت در مجلس بدون عذر شرعی را حرام می‌دانست و آن را با فرار از جنگ و جهاد در راه خدا مقایسه می‌کرد که کیفری بزرگ در پی خواهد داشت. زیرا او استعفای چنین افرادی از مجلس را به منزله ورود و نفوذ افراد مفسد در مجلس و در نهایت از اعتبار افتادن آن می‌دانست (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۲۸ و ۲۲۹؛ آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ۱۱۸ و ۱۳۳). به همین خاطر، سید با تأسیس نخستین مجلس شورای ملی در پیامی تشکیل مجلس را تبریک گفت و حمایت خود از تشکیل مجلسی که مبتنی بر قوانین اسلام باشد را اعلان کرد (آیت‌اللهی، ۱۳۶۳: ص ۱۳۲).

لاری حداقل شرط کمال و تکمیل مجلس ملی اسلام را در آن می‌دانست که به منظور جلوگیری از نفوذ جریان‌های انحرافی در مجلس، ریاست مجلس بر عهده فقیه عادل جامع‌الشرایط قرار گیرد (لاری، قانون در اتحاد ملت و دولت، ۱۴۱۸ ه.ق: صص ۲۴۹ - ۲۵۰).

سید لاری حاکم عادل شرع را مجری حدود شرعی و سیاست‌های الهی می‌دانست که باید از میان مشروطه‌خواهان انتخاب شود. همین‌طور معتقد است به جز حاکم شرع کسی حق تأسیس مجلس ندارد و مردم در صورتی خواهند توانست حاکم شرع را تعیین و انتخاب کنند که حاکم شرع مسلم‌العداله اجازه دهد. میزان قدرت رئیس مجلس یا حاکم شرع در دیدگاه سید، در فصل چهارم رساله قانون در اتحاد ملت و دولت به خوبی مشخص است. در مشروطیتی که لاری تصویر می‌کند، عملاً رئیس مجلس در جایگاه حاکم شرع، بزرگترین و منحصرتین مرجع سیاسی، اداری، قضائی و قانون‌گذاری است و دیگران تنها

حکم مشاوران وی را دارند. از نظر سید، حدود اختیارات رئیس مجلس (فقیه عادل)، عبارت است از: اقامه حدود شرعی و مجازات الهیه، حکم به اقامه جمعه و جهاد، حق حکومت بر همه اقشار جامعه، حکم به قضاء و افتاء، ترجیح و تعیین احکام کلیه و مصالح نوعیه از عزل، نصب، تعزیر، تحدید، تغییر، تبدیل، تألیف قلوب، تبلیغ احکام و...؛ که هیچ‌کس از نظر شرعی حق مخالفت و معارضه با حکم ایشان که همان حکم الهی است را ندارد (همان، ۲۴۹ - ۲۵۱؛ لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۲۵۳ - ۲۵۴؛ زرگری‌نژاد، ج ۲، ۱۳۸۷: ۸۱).

۳. ویژگی‌های قانون ملی اسلامی در اندیشه سید لاری

سید لاری در رساله قانون مشروطه مشروعه ویژگی‌ها و انتظارات خود از قانون ملی و زمامداران حکومت مشروطه را بر پایه شریعت و به منظور اجرای احکام الهی بیان می‌دارد. مهمترین فواید کلی قوانین ملی و انتظارات او از مشروطه مشروعه را می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. سید لاری با اشاره به حدیث «الجنس یمیل إلى الجنس الا تری الفیل یا لف الفیلان»^۲ معتقد است، قانون ملی بیش از هر چیز برای آن است که مظاهر تشبه به غربیان را از بین برده و مردم را به زیور و زینت فرهنگ و شرافت اسلامی بیاراید. از نگاه سید لاری قانون ملی می‌بایست نه تنها مردم را از پوشیدن لباس بیگانگان و تقلید از نحوه پوشش آنها منع کند بلکه مردم را به پوشیدن لباس اسلامی تشویق کند (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۰۹ - ۲۱۰، ۲۱۵ - ۲۱۶).

۲. مرز قائل نشدن برای دولت اسلامی؛ یعنی قانون ملی باید در جهت از میان برداشتن بدعت تذکره مروری (گذرنامه) و قرنطینه عبوری زوار بیت‌الله الحرام، وضع و تنظیم گردد. زیرا از زمان وضع بدعت تذکره، ستم‌های زیادی بر زائران خانه خدا به خصوص بر کسانی که توانایی پرداخت پول تذکره و قرنطینه ندارند رفته است. او به همین علت این بدعت را شوم دانسته است و آن را از علل و اسباب انحطاط کشورهای اسلامی معرفی می‌کند (همان، ۲۱۰ - ۲۱۱).

۳. قانون ملی باید در جهت عدم دخالت کفار و بیگانگان در شئون مملکت اسلامی و نفی سلطه آنها بر نهادهای سیاسی، اقتصادی، اداری و اجرایی کشور وضع گردد (همان، ۲۱۲).

۴. قانون ملی باید به اجرای احکام الهی درباره اهل ذمه و کفار اهل کتاب پردازد و مقررات شرعی را در این باره به مرحله اجرا بگذارد. سید لاری معتقد است باید بر

اساس موازین عدل اسلامی برای اهل کتاب، قانون ذمه وضع و اعمال گردد و میزان، چگونگی، نحوه دریافت و کیفیت مصرف آن تعیین و مشخص گردد تا اولاً مصلحت کلی جامعه اسلامی در نظر گرفته شود. یعنی هر کس مخالف شرایط ذمه عمل نمود، خون او حلال و مال او در بیت‌المال مسلمین ذخیره خواهد شد. ثانیاً موجبات گرایش آنها به دین اسلام را فراهم خواهد کرد (زرگری‌نژاد، ج ۱، ۱۳۸۷: ۷۳۹، ۷۵۷ - ۷۵۸).

۵. قانون ملی باید اذان و شعایر اسلامی در اوقات شرعی را به جای طبل، مزبجه، ناقوس و توپ زدن که سنت شوم ابالسه کفره است، وضع کند (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۱۶ - ۲۱۷).

۶. قانون ملی باید عمال و ضابطه‌های حکومتی را در جهت اجرای قسط، عدالت و اصول شرعی در بین مردم مجبور کند و به منظور جلوگیری از رنج و زیان در بین مردم، اجحاف و گرفتن قلق، جریمه و سرانه، تذکره و قرنطینه را به هر اسم و عنوان بر اندازد (زرگری‌نژاد، ج ۱، ۱۳۸۷: ۷۳۹). او تباهی‌ها و فساد در جامعه را ناشی از بی عدالتی، سوء مدیریت و عدم وجود شورای اسلامی می‌دانست و معتقد به استقرار عدالت اسلامی در میان مردم بود.

۷. قانون ملی باید مصالح شریعت و ملت و دولت را در نظر گیرد و با تکیه بر نصوص قرآنی، مانع از تفرقه و پراکندگی مسلمانان شود و برای جهاد با دشمنان اسلام جبهه‌ای متحد، از همه مسلمانان داخلی و خارجی، اعم از مرد و زن، پیر و جوان، شیعه و سنی، به وجود آورد (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۱۸ - ۲۱۹).

او معتقد بود اساس اسلام به جهاد وابسته است و فتوحات همه دوره‌های اسلامی از همین طریق حاصل شده است. او در این باره سلطان عثمانی را مثال می‌زند و می‌نویسد: «اقتدار کنونی سلطان عبدالحمید خان عثمانی به سه طایفه متکی است که عبارتند از: جندیّه، ملکیه و عدلیّه. این سه طایفه نیز به هیچ‌وجه به حوزه وظایف هم تجاوز نمی‌کنند» (زرگری‌نژاد، ج ۱، ۱۳۸۷: ۷۳۹ - ۷۴۰). سید لاری با اشاره به آیه «وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران / ۱۰۳) اتحاد دولت‌های اسلامی و تشکیل جبهه متحد در برابر دشمنان را واجب شرعی دانسته است (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۲۱ - ۲۲۲).

او همچنین با استناد به آیه کریمه قرآن: «فَاتَّقُوا اللَّهَ وَ أَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّ كُنْتُمْ مَوْمِنِينَ»، (انفال / ۱) یکی از مهمترین وظیفه دولت اسلامی را اصلاح مناقشات بین مسلمانان می‌داند تا کشورهایی مانند روسیه نتوانند به خاطر جدائی دولت‌های اسلامی با

مسلمانان به جنگ برخیزند و هزاران هزار مسلمان را از بین ببرند. وی به خصوص بر لزوم اتحاد بین دو دولت مسلمان ایران و عثمانی تأکید می‌کند و لازمه این کار را عدم مداخله دولت‌های دو کشور در کتاب‌های دینی فرقه‌های اسلامی و... می‌داند.

۸. قانون ملی باید از اجحافات مالیاتی و ستم به محرومان چشم‌پوشی کند و در اخذ مالیات تسهیل ایجاد نماید. سید در این باره به خصوص از مالیات قصابی صحبت می‌کند و معتقد است این مالیات موجب مفسده آنها خواهد شد؛ زیرا از عهده پرداخت آن بر نمی‌آیند و این موضوع آنها را به غارت و دزدی انعام مجبور خواهد کرد. بنابراین، بنا به مصلحت جامعه و برای دفع مفسد لازم است اقشار کم‌درآمد و قصابان از پرداخت مالیات معاف شوند. به اعتقاد او یکی از وظایف مهم مجلس آن است که هر سال با صدور فرمانی برای هر یک از عمال سراسر کشور، آنها را از گرفتن مالیات راهداری، قصابی، خبازی و سرانه از مسلمانان باز دارد. او همچنین بر لزوم بازرسی از عمل کرد عمال دولت تأکید می‌کند و معتقد است هرگز نباید به بهانه گرفتن مالیات، مأمور ستمگری حاکم بر جان، مال، آبرو و ناموس مردم شود (زرگری‌نژاد، ج ۲، ۱۳۸۷: ص ۹۲ - ۹۳).

۹. قانون ملی باید در جهت پاکسازی مرزهای اسلامی از دست کفار و اجانب از همه امور وضع گردد. سید لاری به ویژه بر گمرک تأکید داشت و معتقد بود در اختیار داشتن آن در دست بیگانگان، موجبات سرشکستگی مردم و ورشکستگی بازرگانان و فرار آنان به سرزمین کفار را فراهم آورده است. به همین خاطر از همه ممالک اسلامی خواست هر چه زودتر ضمن در اختیار گرفتن مدیریت گمرک، مردم مسلمان را از نیازمندی و وابستگی به خارج رها سازند؛ زیرا رفع این فساد از دولت و ملت‌های مسلمان از جلب هزار منفعت بهتر و ارزشمندتر است. به اعتقاد سید به همین خاطر است که هیچ یک از دولت‌های خارجی، فرد بیگانه‌ای را برای کارگزاری و مداخله در امور کشور خود به کار نمی‌گیرند (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۳۸۷: ۲۲۱).

۱۰. قانون ملی باید بر اساس قواعد عقلانی در راستای لغو کلیه قراردادهای یک‌طرفه که با کشورهای بیگانه بسته شده است تلاش کند و هر قرارداد منعقد شده بین آنها را باطل اعلام دارد (همان، ۲۲۳ - ۲۲۴).

۱۱. قانون ملی باید در راستای اقتدار جامعه اسلامی با توسل به باطن شریعت ریشه استبداد را از بیخ و بن برکنده و از بین ببرد (همان، ۲۲۷؛ زرگری‌نژاد، ج ۱، ۱۳۸۷: ۷۴۱). سید در پایان بعد از بیان ویژگی‌ها و فواید قانون ملی اسلامی، هر گونه مخالفت با انجمن و مجلس شورا را محکوم دانسته است (همان، ۷۴۱).

۴. موضع سیدلاری در برابر موافقان و مخالفان مشروطه و مجلس ملی

با تشکیل مجلس شورای ملی در ۱۳۲۴ ه.ق، هر یک از علما دیدگاه خاصی درباره آن ارائه دادند. مخالفان که در رأس آنها شیخ فضل الله نوری قرار داشت مشروطه را مغایر با قوانین شریعت اسلامی می دانستند و از مشروطه مشروع حمایت می کردند. اما موافقان، مشروطه را به مثابه ضامن حفظ حوزه اسلام در نظر می گرفتند. آنها مخالفان مشروطه را حامی حکومت استبدادی می دانستند که به بهانه مشروطه خواهی از حکومت محمدعلی شاه حمایت می کنند. سید لاری هر چند در بین علمایی که از مشروطه دفاع کردند، چهره‌ای شاخص و برجسته به شمار می آمد؛ اما مبانی اندیشه‌های سیاسی سید به دیدگاه‌های جناح مشروطه خواهان تهران و در رأس آنها شیخ فضل الله نوری نزدیک تر بود. البته مشروطه از نگاه سید، شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با دیدگاه‌های علمای مشروطه خواه تهران و نجف از جمله آخوند خراسانی داشت. اعتقاد به انطباق مشروطیت با اسلام را می توان در آرا و افکار لاری و دیگر علمای دینی مشروطه طلب به روشنی بازجست (آجدانی، ۱۳۹۱: ۳۷). توجه سید لاری به اهمیت شورا در اسلام با توجه به احادیث، روایات و نیز با این استدلال که پیشرفت جوامع، به دلیل اجرای اصل شورا بوده است در نظرات دیگر مدافعان مشروطه خواهی نیز به چشم می خورد (وثوقی، ص ۲۲۸). اکثر علمای مشروطه خواه، همانند لاری، مخالفت با مجلس را مخالفت با امام زمان و مرتکبین را مفسد فی الارض می دانستند و همگی در جهت حفظ اسلام حرکت می کردند. به طور نمونه، نائینی با تألیف کتاب «تنبيه الامه و تنزيه المله» در سال ۱۳۲۷ ه.ق، در شناسایی حکومت اسلامی گام بر داشت. اما علی رغم این شباهت‌ها، تفاوت‌های اساسی نیز بین آنها وجود داشت. بیشتر علما و مراجع، برپایی حکومت مشروطه در زمان غیبت امام زمان (عج) را بر سلطنت مطلقه ترجیح می دادند و معتقد بودند در این شرایط بیشتر از هر حکومتی، حقوق مردم را تأمین خواهد کرد و موجبات ظلم ستیزی و برقراری عدالت اجتماعی در بین مردم را فراهم خواهد آورد. در مقابل حکومت مورد نظر سید لاری صبغه‌ای کاملاً دینی داشت؛ یعنی نه تنها مشروطیت نبود، بلکه دقیقاً نقطه مقابل آن به حساب می آمد. زیرا مشروطه یک نظام دینی نیست؛ بلکه نظام عرفی است که در آن با اتکاء به آرای آزاد مردم، ضمن تقسیم بندی در حوزه‌های شرع و عرف و تمایز آنها از یکدیگر، نوعی حکومت برقرار شود. البته علمای مشروطه خواه به هویت غیردینی مشروطه و عرفی بودن آن آگاهی داشتند، اما آن را با شرایط

فرهنگی ایران تطبیق می‌دادند و با ابزارهای فقهی و اصولی خود معرفی و تبیین می‌کردند. اما حکومت سید لاری کاملاً هویت دینی و غیر عرفی داشت. آنچه او بیشتر بدان می‌اندیشید رواج شریعت و حکومت شرع بود و به همین دلیل برخلاف مثلاً شیخ اسماعیل محلاتی که نوعی رابطه با غرب را که بر طبق آن نیازهای ملی مرتفع گردد، می‌پذیرفت، سید حتی «مصنوعات خارج از ید و عمله و اسباب و آلات و چرخ و کارخانه‌های خاصه مخصوصه کفره» را که بر طبق دیدگاه او با رطوبت و نجاست آنها آلوده شده، حرام آشکار می‌دانست و حتی بر این باور بود که اگر در نجاست کالاهای غرب شبهه ایجاد شود، این شبهه واجب الاجتناب است و به هر حال کالای غرب از نظر ایشان حرام شناخته می‌شد (لاری، احکام قانون اداره بلدیه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۹۹؛ آبادیان، ۱۳۷۴: ۱۱۶ - ۱۱۷).

در هیچ یک از رسائل سید لاری مفاهیمی مثل آزادی و مساوات که از عوامل ضروری نظام مشروطه محسوب می‌شدند، بررسی نگردیده است. ضمن اینکه سید، به هیچ وجه قوانین غیر شرعی را نمی‌پذیرد و در مورد قانون‌گذاری در حوزه عرف سخنی نگفته است (آبادیان، ۱۳۷۴: ۱۱۵). سید در رساله «قانون مشروطه مشروعه» به منظور آگاهی مردم، نظام مشروطه مبتنی بر ارزش‌ها و مبانی اسلامی را مورد بررسی قرار داد. وی زمانی به تألیف این کتاب مبادرت ورزید که قانون نویسان عصر مشروطیت، به عنوان پیش‌نویس، قانون بلژیک، فرانسه و انگلیس را پایه و اساس قرار داده بودند تا قانون اساسی مشروطیت تحت نفوذ قوانین غرب نگاشته شود و در نتیجه جلو اعمال حاکمیت قوانین اسلامی گرفته شود. بنابراین سید عبدالحسین لاری که از این جریان به خوبی آگاه بود با تألیف رساله قانون مشروطه مشروعه در صدد تشکیل مجلس اسلامی بود که ریاست آن را فقیه جامع شرایط برعهده گیرد و قانون مجلس، قانون اسلامی باشد (سید کباری، ۱۳۸۲: ۱۱۲ و ۱۱۵). او بر خلاف علما و روشنفکران مشروطه‌طلب که در پی تأسیس نظامی عرفی بودند که با آرای دینی آنها هماهنگ باشد، در پی تأسیس نظامی شرعی بود و اعتقاد داشت دست کفار خارجه در حکومت اسلامی باید از هر کار و اختیاری کوتاه شود (لاری، قانون مشروطه مشروعه، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۲۱).

سید لاری سلاطین قاجار را به دلیل منشأ غیر الهی داشتن نامشروع می‌دانست و با بیانی قاطع بر انحلال رژیم سلطنتی قاجار این چنین فتوا داد: «واجب است تبدیل سلطنت امویه قاجاریه به دولت حقه اسلامی» (رنجبر، ۱۳۸۲: ۲۰۶). بنابراین هرچند سید لاری و دیگر علمای مشروطه خواه همگی در جهت حفظ بیضه اسلام گام بر می‌داشتند،

اما تفاوت‌های اساسی بین آنها وجود داشت. سید لاری در راستای تشکیل مجلس شورای اسلامی گام بر می‌داشت که ریاست آن را فقیه جامع‌الشرایط عهده‌دار باشد. او به همین خاطر با استناد به آیات قرآن، احادیث و روایات، مشروعیت سلطنت را رد می‌کرد؛ اما علمای طرفدار مشروطه هر چند به هویت غیر دینی و عرفی بودن مشروطه آگاه بودند اما تأسیس حکومت مشروطه در زمان غیبت امام زمان (عج) را بر سلطنت مطلقه ترجیح می‌دادند. آنها تشکیل حکومت مشروطه در زمان غیبت را بهترین حکومت می‌دانستند که خواهد توانست از مردم رفع ظلم کند و به همین خاطر به دفاع از مجلس پرداختند. با توجه به آنچه گفته شد نظرات سیاسی سید لاری با مشروطه مشروعه علمایی همچون شیخ فضل‌الله نوری نزدیک تر است. سید لاری و شیخ فضل‌الله نوری از لحاظ فقهی و جایگاه فقهاتی در باب مشروطه و اختیاراتی که برای مردم و فقها قائل هستند به هم نزدیک هستند. با وجود این، سیر حوادث سید و یارانش را در جبهه مخالف شیخ فضل‌الله نوری، یعنی در راستای تحقق اهداف مشروطه‌خواهان قرار داد. انتشار رسایل سیاسی سید لاری تحت عنوان: «مشروطه مشروعه»، «احکام قانون اداره بلدیه» و «قانون در اتحاد ملت و دولت» و اتکای او به موازین شرعی و اصولی، سبب شد متفکران سیاسی عصر او را در جناح مشروطه‌خواهان قلمداد کنند. او در این رسائل با لحنی تند و سازش ناپذیر با تمامی جنبه‌های ظلم در جامعه مخالفت کرد و در جهت حفظ دستاوردهای انقلاب مشروطه و مجلس ملی اسلامی گام برداشت. به خصوص هنگامی که دعوی مشروطه‌طلبان و استبدادطلبان در سال ۱۳۲۶ ه. ق به اوج خود رسید، با انتشار رساله «قانون در اتحاد ملت و دولت» صریحاً از نظام مشروطه دفاع کرد و هواخواهان ابطال مشروطیت را مورد سرزنش و شماتت قرار داد (بهشتی سرشت، ۱۳۳۸: ۳۰۱). سید در این رساله به اثبات انطباق اساس مشروطیت و تطبیق آن با شرع پرداخت و دیدگاه‌های مستبدین را به دور از موازین اسلامی معرفی کرد و فاصله شعار مستبدین با مشروطه‌خواهان را فاصله بین کفر و اسلام دانست. وی با شعار مشروعه‌خواهان در مقابله با مشروطیت که می‌گفتند «مشروطه نمی‌خواهیم دین نبوی خواهیم» به مقابله پرداخت و نظرات آنها را از مقوله «شعریات و مغالطات» دانست که هر چند حق است، اما از آن اراده باطل می‌شود.

لاری معتقد بود مشروعه‌خواهان به منظور تأسیس مجلس ضرار، مانند منافقان صدر اسلام که در مقابل مسجد پیامبر، مسجد ضرار برپا کردند، تلاش می‌کنند. او زیان این گونه افراد برای امت اسلامی را از زیان لشکر یزید بن معاویه بر لشکر امام حسین (ع)

بیشتر دانست (لاری، قانون در اتحاد ملت و دولت، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۴۷). مقصود لاری از مجلس ضرار، مجلسی بود که محمدعلی شاه وعده آن را داده بود. بدین ترتیب که شاه قاجار پس از به توپ بستن مجلس، مجلسی به نام «مجلس شورای کبرای دولتی» از درباریان و اعیان و بازرگانان طرفدار خود تأسیس کرد (حکیمی، ۱۳۸۳: ۵۴).

انتشار رسایل سیاسی سید لاری موجب واکنش شدید مشروعه‌خواهان علیه او گردید و همین‌طور مواضع وی علیه محمدعلی شاه قاجار باعث شد دو گروه قدرتمند سیاسی و مذهبی آن دوره در صدد مبارزه جدی با او برآیند (وثوقی، ۱۳۸۳: ۱۵۳). این در حالی بود که اندیشه سیاسی لاری به گونه‌ای که از رساله‌های وی درباره مشروطیت بر می‌آید با نظریه‌های شیخ فضل‌الله نوری و دیگر طرفداران مشروطه مشروعه شباهت بیشتری داشت. سید با این که نظریه‌ها و دیدگاه‌هایش با آنچه به نام مشروطه در جریان داشت متفاوت بود؛ خود را مشروطه‌خواه نامید و در کنار هواداران مشروطیت قرار گرفت و از آنها حمایت کرد (طباطبایی، ج ۱۰، ۱۳۹۰: ۲۲۲). او اعتقاد داشت هدف اصلی طرفداران مشروعه، حمایت از مشروطه مشروعه نیست؛ بلکه می‌خواهند با دستاویز قرار دادن شعارهایی در حمایت از مشروطه مشروعه، موجبات شکست مشروطه و انحلال مجلس را فراهم آورند و در نتیجه شرایط را برای تسلط کامل مستبدین در کشور فراهم کنند.

سخنان و موضع‌گیری‌های دو گروه علیه یکدیگر، نقش مهمی در عدم شکل‌گیری مشروطه حقیقی در ایران به همراه داشت. شیخ فضل‌الله نوری بعد از فتح تهران توسط مشروعه‌خواهان به دار آویخته شد (کتاب آبی: ج ۳، ۱۳۶۳: ۷۰۸) و تلاش‌های آخوند ملا محمد کاظم خراسانی برای نجات او نتیجه نداد (حائری، ۱۳۶۴: ۲۰۰). سید لاری نیز در رساله قانون در اتحاد ملت و دولت که حدود دو سال پس از پیروزی انقلاب مشروطیت نوشته شد، اعتراف کرد که در مشروطیت هنوز شریعت اسلامی و محاسن صورت و سیرت و سیاست‌های الهی انجام نگرفته است (لاری، قانون در اتحاد ملت و دولت، ۱۴۱۸ ه.ق: ۲۶۰). با وجود این اظهار داشت، این اسم اعظم ملت اسلام، علاوه بر آنکه نور امید در دل‌های مردم روشن ساخته است، تأثیری مهم در بین آنها داشته و موجبات الفت و دوستی بین مردم را فراهم کرده است. او به همین علت از مردم می‌خواهد تا جایی که در توان دارند با مشروطیت همراهی کنند و به متعهدین و اعضاء مؤمن مجلس مقدس، احترام و اکرام نمایند و ثانیاً در این راه از بذل جان و مال دریغ نکنند (همان، ۲۶۰ - ۲۶۴).

۵. نتیجه‌گیری

سیدعبدالحسین لاری از همان ابتدای ورود خود به لار در ۱۳۰۹ ه.ق تلاش‌های زیادی در جهت اجرای قوانین اسلامی در مناطق جنوبی کشور انجام داد. او با چاپ و انتشار رسایل سیاسی به طور عملی وارد صحنه فکری نهضت مشروطه گردید و با انتشار رساله قانون مشروطه مشروعه که آن را قبل از به توپ بستن مجلس نوشت به دفاع از تأسیس مجلس شورا در اسلام پرداخت و آن را برتر از سلطنت دانست. سید لاری در رساله قانون در اتحاد ملت و دولت نیز که در اوج درگیری بین مشروطه‌خواهان و طرفداران مشروطه مشروعه منتشر شد، با استناد به آیات قرآن و احادیث از تأسیس مجلس شورای اسلامی حمایت کرد و به حمایت از مشروطه‌خواهان پرداخت. لاری تشکیل مجلس شورای ملی را واجب کفائی می‌دانست و اعتقاد داشت قانون مجلس باید مبتنی بر قوانین شرعی اسلام باشد. به همین خاطر از نمایندگان خواست با نیت خلوص و خدمت به مردم در مجلس حضور یابند و ضمن دوری از بیگانگان و کفار، صورت و سیرت خود را با اسلام زیبا کنند. در اندیشه سیاسی سید، فقیه جامع‌الشرایط ریاست مجلس را عهده‌دار بود که وظیفه داشت احکام و آموزه‌های اسلامی را در جامعه اجرا کند.

مجلس و قانون‌گرایی در اندیشه سیاسی سید لاری به حدی برجسته بود که وی تشکیل مجلس به منظور حفظ و حراست از حقوق مردم را واجب کفایی می‌دانست و خواهان تشکیل مجلس شورای اسلامی بود که ریاست آن را فقیه جامع‌الشرایط برعهده بگیرد.

او به تفصیل درباره شرایط عضویت نمایندگان، تعداد اعضاء مجلس، اختیارات رئیس مجلس و ... به بحث می‌پردازد و در رساله قانون مشروطه مشروعه انتظارات خود از قانون ملی را بر پایه شریعت و به منظور اجرای احکام الهی بیان می‌کند.

سید لاری از آنجا که سرچشمه مفاسد و سوء مدیریت‌ها را ناشی از عدم وجود شورای اسلامی می‌دانست، وجود افراد مؤمن و متعهد برای مجلس را از ضروریات تلقی می‌کرد و کناره‌گیری افراد مؤمن و متعهد از عضویت در مجلس بدون عذر شرعی را حرام دانست.

هرچند اندیشه سیاسی لاری به مشروطه‌خواهان و در رأس آنها شیخ فضل‌الله نوری نزدیک‌تر بود اما سید در عمل در جبهه مخالف مشروطه‌خواهان و هوادار مشروطه‌خواهان قرار گرفت. مشروطه مورد نظر سید کاملاً جنبه دینی و غیر عرفی داشت اما اکثر علمای مشروطه‌خواه، به عرفی بودن مشروطه اعتقاد داشتند و معتقد

بودند مشروطه دخالتی در امور شرع نخواهد کرد. سید اقدامات و فعالیت‌های پادشاهان قاجار را مغایر با قانون الهی و احکام دین می‌دانست و به همین خاطر نه تنها آنها را به رسمیت نمی‌شناخت بلکه در فتوایی از مردم خواست در جهت جایگزینی سلطنت قاجاریه با دولت اسلامی تلاش کنند. در مقابل اکثر علمای طرفدار مشروطه تأسیس حکومت فقیه جامع شرایط در آن شرایط را مقدور نمی‌دانستند و در واقع طرفدار نظریه گذار از سلطنت خودکامه به سلطنت مشروطه بودند و به همین خاطر به دفاع نظری از مشروطه پرداختند. آنها تشکیل حکومت مشروطه در زمان غیبت امام زمان (عج) را بهتر از حکومت مطلقه شاه قاجار می‌دانستند و اعتقاد داشتند در این شرایط بیشتر از هر حکومتی به حقوق مردم رسیدگی خواهد کرد.

سید لاری انتظار داشت طرفداران واقعی مشروطه مشروعه ابتدا در جهت حذف مستبدین از صحنه سیاسی ایران تلاش کنند و سپس مقدمات تشکیل مجلس مشروعه را فراهم آورند. در مقابل مشروعه‌خواهان اعتقاد داشتند روشنفکران هوادار قوانین غرب در لفافه مشروطه‌خواهی در مسیر نابودی دین و اسلام گام بر می‌دارند و به همین خاطر نه تنها به شدت با آنها مخالف کردند؛ بلکه باقی ماندن شاه مستبد قاجار بر اریکه سلطنت را که حداقل در ظاهر حرمت شریعت را پاس می‌داشت، به تشکیل حکومت مشروطه ترجیح دادند. این موضوع علت اصلی مخالفت لاری با علمای مشروعه‌خواه و نزدیکی به علمای مشروطه‌خواه بود.

پی‌نوشت

۱. به این معنی که خداوند می‌فرماید: «لا اله الا الله دژ و حصار من است، هر کس که در این حصار وارد شود از عذاب من ایمن خواهد بود».
۲. هر جنسی به جنس خود می‌گراید، آیا نمی‌بینی که فیل با فیلان الفت می‌گیرد؟
۳. همگی به ریسمان الهی چنگ بزنید و متفرق نشوید.
۴. بنا بر این از خدا بترسید و بین خود صلح برقرار کنید و از خدا و رسول اطاعت نمایید، اگر شما ایمن دارید.

منابع

- آبادیان، حسین (۱۳۷۴). *مبانی نظری حکومت مشروطه و مشروعه*، تهران: نشر نی.
- آجدانی، لطف‌الله (۱۳۹۱). *اندیشه‌های سیاسی در عصر مشروطیت ایران*، تهران: نشر علم.

آیت‌اللهی، سیدمحمدتقی (۱۴۱۸ ه.ق). «آسیب شناسی ظلم در اندیشه آیت‌الله العظمی لاری»، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت آیت‌الله سیدعبدالحسین لاری، قم: هیئت علمی کنگره، بنیاد معارف اسلامی.

آیت‌اللهی، سیدمحمدتقی، (۱۳۶۳). ولایت فقیه زیربنای فکری مشروطه مشروع، تهران، امیرکبیر. براون، ادوارد (۱۳۳۸). *انقلاب ایران*، ترجمه احمد پژوه (مبشر همایون)، تهران: کانون معرفت. بهشتی سرشت، محسن (۱۳۸۰). *نقش علما در سیاست: از مشروطه تا انقراض قاجار*، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی. حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*، تهران: امیرکبیر.

حکیمی، محمود (۱۳۸۳). *زندگی‌نامه، اندیشه‌ها و مبارزات سیدعبدالحسین لاری*، تهران، قلم. رجبی (دوانی)، محمدحسن (۱۳۹۰). *مکتوبات و بیانات سیاسی و اجتماعی علمای شیعه دوره قاجار*، جلد ۳، ۴، تهران: نشر نی.

رنجبر، محسن (۱۳۸۲). «سیری در زندگی، فعالیت‌ها و اندیشه سیاسی سید عبدالحسین لاری»، *آموزه: مجموعه مقالات درباره حیات و اندیشه سیاسی عالمان عصر مشروطه*، قم: مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی.

زرگری‌نژاد، غلامحسین (۱۳۸۷). *رسایل مشروطیت: مشروطیت به روایت موافقان و مخالفان*، جلد ۱ و ۲، تهران: مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.

سید اشرفی، سید حسن (۱۳۸۲). *بررسی سیر تاریخی و مبانی فقهی ولایت مطلقه فقیه*، تهران: شهردنیا. سید کباری، سید علی رضا (۱۳۸۲). «سید عبدالحسین لاری پیشوای تنگستان»، *گلشن ابرار*، جلد ۲، قم: نشر معروف.

طباطبایی، سید جواد (۱۳۹۰). «عبدالحسین لاری»، *اندیشه سیاسی متفکران مسلمان*، جلد ۱۰، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

عسکری، سید احمد و کارگر جهرمی، وحید (۱۳۹۱). *خاندان حاج سید علی تاجر بیرمی در ایالت فارس*، تهران: مرکز اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

کتاب آبی: گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره انقلاب مشروطه ایران (۱۳۶۳). به کوشش احمد بشیری، جلد ۱، ۲، ۳، ۵ تهران: نشر نو.

لاری، سید عبدالحسین (۱۴۱۸ ه.ق). *مجموعه رسائل: احکام قانون اداره بلدیة، قم: هیئت علمی کنگره، مؤسسه المعارف الإسلامیة.*

لاری، سید عبدالحسین، *مجموعه رسائل: قانون در اتحاد ملت و دولت*، قم: هیئت علمی کنگره، مؤسسه المعارف الإسلامیة.

۸۴ ماهیت مجلس عصر مشروطه در اندیشه سیاسی سید عبدالحسین لاری

لاری، سید عبدالحسین، مجموعه رسائل: قانون مشروطه مشروعه، قم: هیئت علمی کنگره، مؤسسه المعارف الإسلامیة.

لاری، سید عبدالحسین، مجموعه رسائل: نصایح و فضایح: (آیات الظالمین)، قم: هیئت علمی کنگره، مؤسسه المعارف الإسلامیة.

لاری، سید عبدالحسین، مجموعه رسائل: هدايت الطالبین فی اصول الدین، قم: هیئت علمی کنگره، مؤسسه المعارف الإسلامیة.

وثوقی، محمد باقر (۱۳۸۳). آیت الله سید عبدالحسین لاری و جنبش مشروطه خواهی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

